Hvorfor bliver Libanon ved med at hænge sammen som en slags stat trods alle problemer, og hvorfor ender libanesiske demonstranterne tilsyneladende med passivt at støtte deres ledere?

Den motstandsdygtige stat i Libanon

Verdensanskuelse og sekularisering

af LARS ERSLEV ANDERSEN

Allerede inden den voldsomme eksplosion i Beirut havn i august 2020 ødelagde en tredjedel af byen, blev Libanon diskuteret som en såkaldt fejlslået stat (failed state) eller på kanten til at være det.¹ Et voldsomt økonomisk kollaps og en politisk krise, der blev forværret af store demonstrationer, talte sit tydelige sprog om en stat i dyb krise. Demonstrationerne brød ud i oktober 2019 og tvang flere regeringer til at træde tilbage, og de ophørte kun på grund af en pandemi, om end de dog noget tidligere tabte dele af den store opbakning.²

I den toneangivende politiske videnskab om stater og statssystemer samt i vestlige policymiljøer, bl.a. i Danmark, er diagnosen på Libanons krise klar: staten er skrøbelig (*fragile*) eller fejlslået (*failed*).³ Det er en normativ vurdering og man kan spørge om, hvad normen for ikke-fejlslåede stat er, og svaret er enkelt, når man konsulterer den politiske videnskab: normen er den postwestfalske protostat.⁴ Staters afvigelse fra denne norm betyder i dette sprog, at de enten er tilbagestående, det, der i gamle dage hed ulande, skrøbelige, fejlslagne, eller at de med succes har udviklet sig udover den postwestfalske protostat og blevet til postmoderne stater.⁵ Det er stater, der formår at manøvrere i det globaliserede informationssamfund og profitere af store transnationale kapitalfonde og -strømme og derfor har gjort sig fri af de fysiske statsgrænser i deres konkurrencestatslige succes. Den be-

grebslige kerne, hvis man må formulere det sådan uden straks at blive kritiseret for essentialistisk naivitet, i normen for den vellykkede stat er det statsbegreb, sociologen Max Weber næsten rutinemæssigt citeres for, nemlig den bureaukratiske territorialstat, der baserer sin suverænitæt og succes på et effektivt forvaltningssystem funderet i solide statslige institutioner og et ikke-udfordret voldsmonopol.⁶ Omkring denne norm grupperer alverdens stater sig enten som dem, der er blevet endnu bedre eller dem, der er håbløst langt fra. Selvom normen eksklusivt baserer sig på europæisk historie på overgangen fra middelalder til modernitet og frem til etableringen af de europæiske nationalstater gælder den i megen forskning og vestlig policy både som en universel norm og begreb, når ikke-europæiske stater skal analyseres.⁷ Selv mastodonter inden for Mellemøstforskningen som amerikanske Michael Hudson og irske Fred Halliday med lang karriere ved London School of Economics har svært ved at finde alternativer til de europæisk udviklede ideer i den politiske idéhistorie. Halliday er berømt for formuleringen af, at Mellemøstforskning må bestå i en syntese af metodisk universalisme og historisk partikularisme, hvilket er en fornem og rigtig ambition, hvor problemet dog ofte er, at den metodiske universalisme henter sine begreber i europæisk politisk idéhistorie.⁸ F.eks. begreber som legitimitet og sekularisering. Den metodiske universalisme risikerer således ofte selv at være partikularistisk i sit begrebsinventar, hvilket er blevet påpeget i postkoloniale studier, og spørgsmålet er, om det er befordrende for en forståelse af de problemer og udfordringer moderne mellemøstlige stater står over for?⁹ Hensigten med dette spørgsmål er ikke, som det beklageligvis ofte kan være tilfældet i netop benævnte postkoloniale studier, at fritage ikke-europæiske stater og deres regimer for kritik, men snarere et spørgsmål om, hvorvidt den kritik, der rettes med den postwestfalske protostat

som norm, er befordrende for en perspektivrig analyse af mellemøstlige stater? Eller om den ligefrem kommer til at gøre en blind for nogle legitimationsformer, magtstrukturer og samfundsorganiseringer, som, dersom de fik større opmærksomhed, ville lede kritikken i andre retninger end den nærmest obligatoriske, at de mellemøstlige staters problemer består i mangel på solide statslige institutioner, fravær af sekularisering og for meget islam.¹⁰ Det er naturligvis en karikeret karakteristik, som ingenlunde rammer solide forskere som Hudson og Halliday, men ikke desto mindre er den ganske betegnende, når man nærmer sig policy og den mere almene politiske debat.¹¹

Hinsides den post-weberske fortælling

Teoretisk er denne diskussion taget op mange gange i tidens løb med Edward Saïds klassiske værk *Orientalism* som nok det mest berømte forsøg på at dekonstruere et vestligt begrebsinventar i studiet af Mellemøsten.¹² Som et af de senere skud på denne teoretiske debats stamme udgav Renard Mansour og Lina Khatib en forskningsrapport i 2021 på det engelske institut for internationale studier, Chatham House, hvor de akkurat peger på den netop skitserede problemstilling og også henviser til det weberske statsbegreb som et metodisk greb, der mere slører for indsigt end bidrager til oplysende analyser.¹³ Deres casestudier er Libanon og Irak, og heller ikke hos de to forfattere er der tale om, at de to stater og deres regimer skal frikenes for kritik, men derimod at konstruere andre begreber og metodiske vinkler end post-Weberfortællingen om statsbegreber og derved måske bidrage til mere konstruktiv kritik. Overskriften på deres forskningsrapport er «hvor er staten?», der sigter til, at den efter de post-Weberske målestokke er ganske fraværende i både Libanon og Irak. Men det er den ifølge de to forfattere ingenlunde; den er funderet i civilsamfundet og i andre magtstruk-

turer end dem, der viser sig – eller rettere netop ikke viser sig – når der fokuseres på strukturen af statslige institutioner eller fraværet af samme. Med andre ord er det nødvendigt at gentænke både begreber og metoder, dersom man vil forstå forholdet mellem stat, magt og legitimation i de to stater.¹⁴

Jeg er meget enig i denne tilgang og beskrev for nogle år siden den libanesiske stat med en metafor, nemlig at den er «som en humlebi», der faktisk flyver, selvom den egentlig ikke i biologisk og fysisk forstand skulle kunne det. Ligeledes eksisterer Libanon som en stat, selvom det egentlig ikke ud fra vores post-Weberske blik er til at få øje på.¹⁵ Mansour og Khatib udvikler i deres tilgang en analyse af magtstrukturer, som de argumenterer for, gør det muligt at lokalisere staten: de foreslår at analysere magtforholdene som uformelle forbindelser, der fordeler sig ad to linjer: en horisontal, som i Libanon forbinder de politiske eliter på tværs af interesser, når det drejer sig om sikkerhed både udefra og fra politisk opposition internt, og en vertikal, der forbinder den enkelte elite med en social base, altså det, der i megen litteratur beskrives som klientelisme.¹⁶

Snarere end at se klientelisme som en afvigelse fra det postwestfalske statsbegreb, der skal rettes op på ved at skabe et system af effektive og robuste institutioner baseret på et bastant sekulariseringsbegreb, kan den vertikale linje analyseres som en dynamik, der fordeler magt, økonomi og sikkerhed på en måde, der har vist sig særdeles modstandsdygtig, når den konfronteres med krise og konflikt. Ifølge Mansour og Khatib er midlerne i denne dynamik ideologi, økonomi og vold, hvor ideologi er en kommunikativ handlen, der appellerer til forstanden, men, vil jeg tilføje: først når den konkretiserer sig i en følelse af tilhør i et fællesskab, etablerer den de sociale bånd, der så til gengæld kan vise sig at være stærke. Det indebærer, at staten ret beset ikke er fraværende, men tilstede

i de uformelle bånd horisontalt mellem statens eliter, der er dens forvaltere, og vertikalt til deres sociale base. I deres analyse er det ideologi, der legemliggør sig som det sociale kit, der skaber sammenhængende dynamikker i grupper baseret på tilhørsfølelse. Jeg vil argumentere for, at «verdensanskuelse» er et bedre begreb end ideologi til at beskrive dette kit.¹⁷

Sekulariseringstesen

Jeg vil følge op på diskussionen ved at forskyde problemstillingen til forholdet mellem stat og religion, altså fokusere på sekularisering: hvordan er forholdet mellem religion og sekularisering i en stat, der magtmæssigt er organiseret ad de to linjer beskrevet af Mansour og Khatib, og hvordan er relationen mellem sekularisering og verdensanskuelse? Diskussionen om sekularisering er lang og kompliceret.¹⁸ Religionens forhold til magt og politik er imidlertid et særdeles presserende emne i Libanon, der på den ene side nærmest er blevet et laboratorium for studiet af sekteriske konflikter. På den anden side udfolder forholdet mellem stat, magt og legitimitet sig i stigende grad som rigid modsætning mellem religion og sekularisering, fordi oppositionen mod det elitære, sekteriske system alene ser sekularisering som en uomgængelig del af alternativet til den etablerede konso-ciationalistiske model.¹⁹ Men som professor ved University of South Carolina Caroline R. Nagel pointerer i en skarp artikel, kan det meget vel være, at det faktisk er det universelle krav om sekularisering, der politiserer religion og dermed producerer sekterismen og ikke omvendt.²⁰ Den diskussion vil jeg fokusere på ved at undersøge det sekulariseringsbegreb, der i årtier er blevet bundet til og set som forudsætning for etablering af den liberale-demokratiske stat, som i den vestlige debat er det ypperste og mest attråværdige eksempel på den postwestfalske protostat. Det er den tyske filosof Jürgen Habermas, der om nogen har

formuleret det universelle krav om sekularisering som forudsætning for den demokratiske retsstat funderet i, hvad han kalder forfatningspatriotisme, og som i abstrakt form er den vision, den kritiske, libanesiske opposition kan samles om, men uden at kunne konkretisere den.²¹ I sin sene fase er filosofen Habermas imidlertid kommet i tvivl om sekulariseringstesen, hvilket kom til udtryk i en spændende debat med den senere pave Benedikt, Joseph Ratzinger.²²

Jeg vil undersøge den liberal-demokratiske sekulariseringstese, der altså også er bagtæppet for de aktivister, demonstranter og intellektuelle, der kræver afskaffelse af det nuværende libanesiske politiske system: for dem er sekularisering recepten, der skal føre Libanon ud af dødvandet, hvilket i et vestligt perspektiv lyder fornuftigt, men måske i sig selv er en kilde – blandt andre vel at bemærke – til de sekteriske konflikter og problemer, der har bragt Libanon ud i sin værste krise siden borgerkrigens ophør i 1990.²³ Det vil jeg gøre ved dels at henvise til Habermas' teori om den kommunikative handlen, der er grundlaget for sekulariseringstesen, dels i debatten med Ratzinger at fremhæve de anfægtelser af tesen, Habermas selv peger på. Herefter vil jeg diskutere resultaterne i forhold til den aktuelle situation i Libanon.

Artiklens forløb

Forløbet i artiklen er derfor således: først ridser jeg den politiske situation op i Libanon, som den har udviklet sig efter demonstrationerne, der brød ud i oktober 2019, og den store eksplosion i august 2020. Denne redegørelse munder ud i spørgsmålet om, hvorfor den libanesiske stat mod alle odds stadig eksisterer, og hvorfor der ikke er større, mere vedvarende og omfattende folkelig støtte til demonstranternes krav om den sekulariserede, liberal-demokratiske stat som erstatning for det sekteriske elitære politiske system, der findes i dag? Med henblik på at besvare dette spørgsmål,

analyserer jeg sekulariseringstesen, som den kommer til udtryk og anfægtes i debatten mellem Habermas og Ratzinger. Det leder frem til skepsis overfor, at ideen om forfatningspatriotisme kan substituere den «følelse af tilhør» som verdensanskuelser funderet i et konkret værdifællesskab tilvejebringer, hvad enten disse forestillede fællesskaber er bestemt af nationalistiske eller religiøse diskurser.²⁴ Herefter vender jeg tilbage til situationen i Libanon med henblik på at fremstille nogle af de konsekvenser, den rigide modsætning mellem sekularisme og religion har. Dermed er jeg også tilbage, hvor artiklen startede, nemlig i den diskussion Mansour og Khatib rejste, men primært beskriver i nogle formelle rammer, hvor jeg med min postsekulære vinkel søger at konkretisere, hvorfor det universalistiske krav om sekularisering møder konkret modstand i Libanon, samtidig med at de selvsamme libanesere er stærkt kritiske over for det konsociationalistiske system, der hidtil alene har medført sekteriske konflikter ad libitum.

Efter eksplosionen

Eksplosionen, der skete 4. august 2020 på havnen i Beirut, ødelagde en tredjedel af byen, dræbte mere end 217, sårede omkring 7000, ødelagde 77.000 boliger, og ifølge myndighederne gjorde den på et øjeblik over 300.000 hjemløse.²⁵ Katastrofen fandt sted, mens Libanon i forvejen var i dyb krise økonomisk og politisk. Det kan man sige, at Libanon har været lige siden borgerkrigen, der startede i 1975 og blev afsluttet i 1990. Det libanesiske samfund har kun i meget ringe grad haft gavn af de politiske eliter, der har brugt meget mere tid på at sikre sig magt og indkomst end at skabe politiske reformer og tilvejebringe stabil offentlig service. Den libanesiske befolkning har måttet klare de fleste af deres problemer selv.²⁶

For tilrejsende udlændinge har det ofte givet anledning til et romantiseret billede af et folk, som

er herligt anarkistisk og selvorganiserede, som når familiefaren har sin hustru og tre døtre med på sin scooter i den heftige trafik, uden at politi og myndigheder løfter et øjenbryn. Eller når den lille biks sætter borde ud på fortovet og trækker strøm fra det offentlige labyrintiske ledningsnet uden hverken at registrere det eller betale for det andet end med den gratis betjening, der ydes forbipasserende myndighedspersoner eller gadens selvbestaltede ordenshåndhævere. For den tilrejsende skandinaver, der er verdensberømt for at respektere det røde lys ved fodgængerfeltet midt om natten i den øde

Explosionen ødelagde en tredjedel
af byen, dræbte mere end 217, sårede
omkring 7000 og gjorde på et øjeblik over
300.000 hjemløse.

gade, er fraværet af offentlig regulering nærmest et billede på ubeskrivelig frihed. Mens skandinavien har internaliseret den stærke stats forordninger, er den tilsyneladende underligt fraværende i samfundslivet i Libanon.

I de libanesiske huse må der være generatorer, der kan gå i gang og sikre strømforsyningen de mange gange dagligt, den offentlige levering stopper, og man må have store vandbeholdere stående, der kan bruges, når vandforsyningen svigter.²⁷ Hullet i gadens asfalt må libaneserne selv ordne, hvis de vil være sikre på, det bliver gjort. Selv køtterer de lokale med det og bidrager på denne måde til romantikken, som når man i den rampoverede taxa ikke kan finde sikkerhedsselen og chaufføren med et grin spørger, hvad du vil med den, «for det her er jo Libanon» og bryder ud i en stor latter. Men det er faktisk ikke sjovt. Det er udtryk for, at staten er ude af stand til at levere såvel offentlig service som reformer på arbejdsmarkedet, sundhedstilbud, kort sagt velfærdsydelser. Socialt og politisk har libaneserne vænnet sig til at

kigge langt efter den fraværende stat, mens den i Skandinavien er groet helt ind i borgernes ryggrad. Økonomisk har staten heller ikke været i stand til at reformere sig selv. Underskud og gældsætning er vokset og kun kunstigt åndedræt til økonomien i form af bidrag fra De Arabiske Golfstater har holdt staten kørende, mens det shiamuslimske parti Hizbollah er blevet forsynet af Iran.²⁸ USA og andre har kanaliseret penge til især sunnimuslimerne i håb om, at de kan bruge dem til at svække Hizbollahs magt, og EU-landene 10-doblede deres bistandsmidler, da de syriske flygtninge strømmede til Libanon, efter at krigen i nabolandet udviklede sig i 2011.²⁹ Når man ser de store luksusyachter i Beirut marina med de dyre biler linet op på parkeringspladsen ved siden af, spørger man sig selv om, hvorfor Libanon har brug for bistandsmidler? Svaret er selvfølgelig, at rigdommen i Libanon forbliver i de rige familiers lommer, mens fattige og det libanesiske samfund generelt må klare sig selv. Det var således EU, FN og internationale donorer, der finansierede hjælpeprogrammer til de syriske flygtninge, og det gør de stadig. Alle ved, at skal man have noget igennem i Libanon, er personlige forbindelser (*wasta*) og korrupsion en del af spillet. Myndighederne er dygtige til at forklare om de store problemer og udfordringer, de syriske og palæstinensiske flygtninge giver staten, men reelt bruger staten ingen midler på dem. Derimod havner en pæn slat af bistanden i baglommerne på statens forvaltere.³⁰ Med andre ord, det er samfundet, der står tilbage med problemerne og udfordringerne, det er udlandet og de internationale donorer, der betaler, og det er de politiske eliter, som skovler betydelige procenter af finansieringen ind i deres egne private depoter.³¹ Det var især pengestrømmen fra Saudi-Arabien og

Nour Saliba fotografert i leiligheten sin to dager etter eksplosjonen i Beirut havn. «Jeg var heldig, jeg mistet bare hjemmet mitt», sa hun til fotografen Myriam Boulos.

de øvrige Golfstater, som understøttede statsbudgettet og holdt kreditorerne på afstand.³²

Sådan har det været siden borgerkrigen sluttede. Men fra midten af 2010'erne stoppede festen. Saudi-Arabien og De Arabiske Golfstater var i stigende grad utilfredse med og bekymrede over, at Hizbollah øgede sin magt og indflydelse og sammen med Iran engagerede sig i krigen i Syrien på Bashar al-Assads side. Det fik dem til at stoppe for midlerne, og samtidig fandt Golfaraberne andre steder at holde ferie, hvilket var et hårdt slag for den libanesiske turistindustri.³³ Uden Golfstaternes penge til at lukke hullerne i statsbudgettet, voksede den økonomiske krise. Bankverdenen havde lanceret sig selv som et alternativ til Schweiz, hvor udenlandske kunder kunne forvente absolut diskretion om deres finansielle dispositioner. Samtidig tilbød de høje renter på indlån fra udenlandsk kapital. Gælden voksede og for at kunne betale den, lånte bankerne endnu flere penge til endnu højere renter.³⁴ Forskeren Jad Chaaban fra Det Amerikanske Universitet i Beirut har dokumenteret, at de forskellige politiske partiledere ejer store aktieposter i hver deres foretrukne bank.³⁵ Da krisen for alvor begyndte at kradse i 2019, og Libanon og bankerne ikke kunne få flere udenlandske lån samtidig med, at forhandlinger med Den Internationale Valutafond (IMF) var gået i hårdknude, begyndte bankerne at blive tømte og reagerede ved at indføre store restriktioner for almindelige libaneseres konti: Hvis de i det hele taget kunne trække penge ud af deres egne konti, var det alene i libanesiske pund, selvom de var indsat på dollarkonti. Men bankernes dollarholdninger var tømte. I årevis har pundet og dollaren været anvendt som lige gode betalingsmidler i Libanon. Kursen lå nogenlunde fast på 1500 pund for en amerikansk dollar, mens man i foråret 2021 så en rate på 15.000 pund for en dollar. I samme periode er priserne på fødevarer steget 400 procent. En sygeplejerske, som før inflationen løb

løbsk, fik en månedsløn, som kunne veksles til 2000 amerikanske dollars måtte i foråret 2021 nøjes med en løn, der svarede til 200 dollars. Manglen på fødevarer, medicin, brændstof var omsiggribende, og den i forvejen ustabile elforsyning var i risiko for at sende en fjerdedel af landet helt i sort.³⁶ Dertil kom, at landet blev ledet af et forretningsministerium, fordi de forskellige politiske ledere som så mange gange før ikke kunne blive enige om at få udpeget en regering. Amerikanske sanktioner, der skulle straffe og svække Hizbollahs engagement i krigen i Syrien, gjorde krisen endnu værre.³⁷

Samfundets resiliens

I dagene efter eksplosionen var det ikke staten, der ryddede op, men selvbestaltede grupper og frivillige fra civilsamfundet, der stod både for at fjerne glasskår og murbrokker samt hjælpe de sårede og nødlidte.³⁸ De frivillige og aktivisterne samt samfundskritikere affejede irriteret de udenlandske kommentatorers celebrering af idet resiliente libanesiske samfund, for modstandsdygtigheden skyldtes ikke en særlig libanesiske folkekarakter, men den nødvendighed, som årelange erfaringer med en dysfunktionel stat havde tvunget libaneserne til at leve med og handle i: Jo, samfundet er resilient, men det er det af nød og for at overleve og skyldes ikke særlige libanesiske gener. Billedet af det resiliente civilsamfund passer med den romantiserede fortælling om de anarkistiske og selvorganiserede libanesere, men rammer lige så skævt.³⁹

Det bemærkelsesværdige og mærkelige er, at staten Libanon stadig eksisterer og hænger sammen som en territorialstat med faste grænser, en præsident og et politisk system, der huserer i Beirut, politi, militær, efterretningstjeneste, centralbank, provinsstyrelser, bystyrelser, domstole, ministerier, skoler, uddannelsessystem osv. Det forhold, at det politiske system nærmest er paraly-

seret, og at den offentlige service er katastrofal dårlig, er ikke i sig selv udtryk for, at staten ikke fungerer på en lang række andre områder. Når lufthavnen er lukket ned og flyene sendt i hangar, skyldes det ikke sammenbrud i staten, men en pandemi, der har lammet flytrafikken globalt. På trods af elendigheden og den vold, der ledsager demonstrationer, både fordi nogle af demonstranterne faktisk tyer til vold samtidig med, rygtes det, at partier som f.eks. Amal har ladet bøller blande sig, eller fordi myndighederne slår vilkårligt ned med tåregas etc.,⁴⁰ opretholdes et ganske højt sikkerhedsniveau, hvilket i betragtning af de forhold staten befinder sig i, er ganske forbløffende: Hizbollahs aktive involvering i krigen i Syrien, Islamisk Stats aktiviteter i det arabiske Mellemøsten, al-Qaidas forsøg på at blande sig i konflikter i landet og store rivaliserende staters indblanding i Libanons interne anliggender eksponerer staten for trusler om terrorisme, stedfortræderkrige og intern vold med risiko for borgerkrig.⁴¹ Samtidig har den libanesiske stat i årtier ydmyget, fornædret og diskrimineret palæstinensiske flygtninge og i de senere år gjort de syriske flygtninge – som for en stor dels vedkommende lever uregistreret og under særdeles vanskelige vilkår – til syndebookke for Libanons dårligdomme.⁴² I lyset af de kraftige reaktioner, meget mindre sikkerhedstrusler har

Når man ser de store luksusyachter
i Beirut Marina, spørger man sig selv om,
hvorfor Libanon har brug for
bistandsmidler.

fremkaldt i skandinaviske stater, er det bemærkelsesværdigt, at de mange forskelligartede og særdeles alvorlige sikkerhedstrusler mod staten i Libanon er blevet håndteret påfaldende effektivt uden større politiske konflikter og debat.⁴³ De politiske konflikter udspiller sig på andre områder

som økonomi inklusive kritik af korrupsion, kritik af det sekteriske politiske system, socialpolitik, mangelfuld offentlig service og sågar miljøpolitik samt selvfølgelig flygtningeproblemet.⁴⁴ På trods af nogle relativt få terrorangreb samt kampe med transnationale jihadistnetværk er det ikke desto mindre bemærkelsesværdigt, hvor højt sikkerhedsniveauet i Libanon er, og hvor lidt den politiske diskussion om det fylder og mærkes i dagligdagen. Ligeså ineffektiv staten er, når det kommer til social sikkerhed og velfærd, lige så effektiv synes den således at være, når det drejer sig om statens sikkerhed. Faktisk kan man tale om, at den konflikt i 2008 mellem sunnimuslimske ledere og Hizbollah, der førte til, at Hizbollah simpelthen belejrede Beirut og satte den sunnimuslimske leder Saad al-Hariri i husarrest, endte med opbygning af, hvad der kan beskrives som en påfaldende stabil sikkerhedsstat.⁴⁵

Det rejser spørgsmålet om, hvad Libanon er for en stat. Det er indlysende, at den på ingen måde lever op til normen for den postwestfalske proto-stat. Det er dog uafviseligt, at moderniseringen af de arabiske stater blev grundigt påvirket af de europæiske kolonimagters tilstedeværelse i det 19. århundrede, og at statssystemet var resultat af stormagtsspillet omkring fredsforhandlingerne efter første verdenskrig.⁴⁶ Men det er lige så uafviseligt, at de arabiske staters historiske udvikling med baggrund i Det Osmanniske Imperium har formet dem samtidigt med den europæiske modernisering. Det er på bedste vis for Libanons vedkommende dokumenteret af Ussama Makdisi i bogen *The Culture of Sectarianism*, hvor han dokumenterer indflydelsen både fra moderniseringen iværksat af Frankrig og den, der skyldtes *tanzimat*-reformerne, som Osmanneriget igangsatte fra midten af det 19. århundrede, bl.a. i et forøg på at styrke sig overfor de europæiske kolonimagter.⁴⁷ Med andre ord kan udviklingen af den moderne libanesiske stat langt fra beskrives som et ensidigt

resultat af europæisk kolonisering og modernisering, men er langt mere kompliceret med stærke historiske rødder både i traditionelle spor og den osmanniske modernisering. Det er derfor problematisk, hvis ikke ligefrem forkert, alene at underlægge magtanalyserne i de arabiske stater, herunder Libanon, et eurocentrisk perspektiv, der ensidigt baserer sig på et europæisk udviklet begreb om modernitet.⁴⁸

Ikke desto mindre er det reglen, i hvert fald i polycystudier, at Libanon analyseres i et historie-filosofisk udviklingsperspektiv med den moderne postwestfalske stat og dens videreudvikling i en postmoderne konkurrencestat som norm for den vellykkede, respektive fejlslagne stat. «Den vellykkede stat» baserer på et solidt system af institutioner, der kan mægle i konflikter både mellem individ og stat og mellem forskellige samfundsinteresser og grupper. Denne moderne stat er ifølge teorierne baseret på en social kontrakt udmøntet i en fornuftig forfatning, der skal garantere, at staten både er suveræn og værdineutral: Det er den oplyste diskurs, den kommunikative handlen, inden for rammerne af forfatningen og det institutionelle system, der fastlægger politikken og definerer statens tarv, der interessefrit realiseres i statens forvaltning. Den teoretiske forudsætning for denne stat er, at borgerne har erstattet deres traditionsbundne tilhørsforhold til fællesskaber baseret på symbolbårne fortællinger, der – med et belastet ord i dansk debat – beforder en social sammenhængskraft med, hvad Jürgen Habermas har defineret som «forfatningspatriotisme». Forudsætningen for forfatningspatriotisme er dermed et krav om gennemgribende sekularisering. Med andre ord vurderes Libanon i dette perspektiv på, om sekularisering efter forbillede af den liberale-demokratiske stat i Europa reelt er mulig. Denne forudsætning er, hvad jeg her kalder sekulariseringstesen.

Skønt sekularisering i dag knyttes til europæisk

oplysning og de moderne vestlige stater, er det på sin plads her at gøre opmærksom på, at sekularisering forstået som forskellige sfærer for politisk magtudøvelse og religiøs retledning og juridisk regulering af sædelighed har en lang tradition i muslimske samfund. Det har mange studier påvist som f.eks. Sami Zubaidas veldokumenterede værk om ret og magt i den islamiske verden.⁴⁹ Det er faktisk først i senmoderne tid, formentlig som reaktion på europæisk kolonisering og modernisering, at et program for sammentænkning af stat og moske (*din wa dawla*) politisk udvikles med Det Muslimske Broderskab i Egypten som det mest kendte eksempel.⁵⁰

Når jeg her vender mig mod den vestlige forståelse af sekularisering, er det fordi det er den, der mest eksplicit knytter sekularisering til en forudsætning for etablering af den liberal-demokratiske stat. Det er denne tese såvel «det arabiske forår» i Egypten og de mange demonstrationer, der har udfoldet sig i arabiske stater i slutningen af 2010'erne, herunder i Libanon, er blevet tolket ind i. Det gælder også for protesterne efter eksplosionen i Beirut havn i august 2020, hvor aktivister nærmest gør en dyd ud af ikke at have en vision eller et program: væk med systemer, men ind med hvad?⁵¹ Jeg vil derfor nu for en kort stund vende mig mod den europæiske debat om sekulariseringstesen, som den kan ses udfoldet i debatten mellem Jürgen Habermas og Joseph Ratzinger.

Europæisk modernitet

Den tyske filosof Jürgen Habermas ser den liberal-demokratiske stat baseret på en fri forfatning som den ideelle prototype i det, han har kaldt «det Modernes projekt». Det er et projekt, fordi det Moderne stadig er på vej og karakteriseret ved, at de moderne stater er langt fra målet og ofte er i risiko for at komme på afveje fra projektet. Ikke desto mindre har Habermas mest præcist sammenfattet det Modernes projekt, der er forankret i et

fornuftsbegreb, som han henter hos den tyske filosof Immanuel Kant. Det er især i det store værk, *Teorien om den kommunikative handle*, at Habermas formulerer det filosofiske grundlag for sin forståelse af det Moderne og dermed af den moderne stat.⁵² Skønt hans tanker heri, navnlig af postmoderne inspirerede teoretikere, er blevet afvist som naive og utopiske, må selv de medgive, at Habermas bevæger sig hjemmefant rundt i kringelkroge i den europæiske filosofis historie, og at han på ganske sofistikeret vis faktisk sammenfatter det af Max Weber udmøntede begreb om den moderne forfatningsstat.⁵³

Den postwestfalske stat har ikke fundet
en bæredygtig balance mellem fornuft
og religion og dermed mellem politik
og religion.

Det er imidlertid tydeligt, at det begreb om modernitet, Habermas finder ligger til grund for forfatningsstaten, rummer en række problemer, som han selv i stigende grad er blevet opmærksom på i sin sene periode. Der er ikke her blot tale om de risici for afveje og fejlslag, der empirisk i den grad kan påpeges hos moderne forfatningsstater, som de er blevet etableret navnlig i det, man upræcist betegner som den vestlige verden. Ser man ud over de europæiske nationalstater i EU-kredsen, er det ganske let at pege på en række vildskud og afsporinger fra de høje normer i det Modernes projekt.⁵⁴ Der er snarere tale om, at Habermas i stigende grad spørger sig selv om der indbygget, altså konstitutionelt, i begrebet om den fornuftige og liberale forfatningsstat er nogle modsætninger eller mangler, der i sig selv medfører risici for det Moderne projekts realisering. Således indleder han sit indlæg i den berømte debat med den daværende kardinal Joseph Ratzinger ved at pege på et spørgsmål, der var blevet stillet af Ernst-Wolfgang

Böckenförde, retsfilosof og forfatningsjurist med årelangt embede som dommer ved den tyske føderale forfatningsdomstol. Spørgsmålet lyder: «Hvorvidt den frie, sekulariserede stat tærer på normative forudsætninger, som denne stat ikke selv kan garantere.» Habermas præciserer: «Heri udtrykkes tvivlen om hvorvidt den demokratiske forfatningsstat ved hjælp af egne ressourcer kan forny forudsætningerne for sin beståen, ligesom den formodning kommer til udtryk, at staten er afhængig af autoktone verdensanskuelige eller religiøse, om ikke andet så i hvert fald af kollektivt forpligtende, etiske overleveringer. Det ville ganske vist bringe staten, der er forpligtet til verdensanskuelig neutralitet, i vanskeligheder med hensyn til 'pluralismens kendsgerning' (Rawls), men denne slutning taler ikke på forhånd imod formodningen selv».⁵⁵

Det er hård kost at lægge ud med i en diskussion med den senere pave. Habermas er berømt for at formulere sig lidt knudret, men som jeg forstår hans spørgsmål drejer det sig om den sekulariserede stat helt kan frigøre sig fra «kollektivt forpligtende, etiske overleveringer», der selvfølgelig kan være af religiøs karakter, og samtidig fastholde en folkelig emotionel forpligtelse til staten og dens forfatning. Med andre ord, hvad skal binde borgerne sammen i et fællesskab, der samtidigt er loyalt og forpligtende over staten og forfatningen, altså det Habermas kalder «forfatningspatriotisme» i den gennemsekulariserede stat? Hvis staten ikke kan det, altså tilvejebringe sine egne normative og etiske forpligtende værdisammenhænge, men må ty til andre evt. religiøse verdensanskuelser som samlende og forpligtende grundlag for statens opretholdelse, opstår der «vanskeligheder med 'pluralismens kendsgerning' (Rawls)». For hvilken verdensanskuelse skal privilegeres og gøres gældende, mens andre må underlægges det rigide krav om sekularisering?

Denne problemstilling er i høj grad blevet gjort

anskueligt nærværende i såvel den ungarske som den danske debat, hvor der på den ene side stilles krav om gennemgribende sekularisering af andre religioner end den kristne og på den anden side af både Ungarns premierminister Viktor Orbán og nykristne danske politikere argumenteres for, at den danske demokratiske stat skal funderes i «kristne værdier».⁵⁶ Det er den anfægtelse, Habermas giver udtryk for i sin indledning til debatten,

©©©

Ved løsrivelsesforsøget i 1943 etablerede
Libanon sig som en flerkonfessionel
republik baseret på en uskreven aftale der
kaldes Libanons nationalpagt.

©©©

og det er næppe overraskende, at han principielt afviser problemet, altså at han vil argumentere for, at den sekulære stat kan tilvejebringe sit eget normative grundlag og dermed selv skabe den patriotisme til forfatningen, som er nødvendig til statens opretholdelse som en fri og demokratisk stat, der ikke kommer i konflikt med «pluralismens kendsgerning». Habermas mener, at problemet lader sig løse empirisk. Det er i den forbindelse vigtigt at understrege, at den sekulære liberal-demokratiske stat af fortalernes for muligheden af forfatningspatriotisme betegnes som en «Willensnation» (viljesnation): at borgerne uanset tro, køn, etnicitet etc. af deres egen vilje vælger nationen. Der er altså tale om en social kontrakt.

I modsætning til hvad teologen, biskop Jan Lindhardt udtrykker i sit efterord til debatten, mener jeg dog at kunne spore en tvivl hos den alderende filosof. Det er interessant, når man betænker, at Habermas i et helt liv har forsvaret og advokeret for muligheden af forfatningsstatens fulde realisering baseret på fornuft og uden hjælp af religiøse eller metafysiske krykker. Således har Habermas konsekvent plæderet for sekularisering som forudsætning for forfatningsstaten, der jo i hans begreb

skal være «verdensanskuelig neutral».⁵⁷ Det samme har vestlige politikere, statskundskabsteoretikere, udviklingsforskere og -praktikere, når de har kritiseret ikke-vestlige stater som «fejlslagne eller skrøbelige» og trukket opskrifter ud af deres lærde bøger med vejledning om, hvordan disse stater-på-afveje kan repareres og bringes tilbage på det rette universelle udviklingsspor mod den post-westfalske stat.

Eksemplerne er legio, men her kan der måske peges på, at en af de mest vidende historikere om Det Osmanniske Riges historie, Princetonprofessoren Bernard Lewis, i sin globale bestseller *What Went Wrong* hurtigt var ude med en forklaring på, hvad der havde ført til al-Qaidas terrorangreb på New York og Washington, DC 11. september 2001: Det var ganske enkelt fordi, der ikke havde været en oplysningstid i Den Islamiske Verden, og derfor var den aldrig blevet sekulariseret.⁵⁸ Synspunktet vandt umiddelbart indpas, når kalamiteterne i Mellemøsten skulle forklares, og i Danmark var den dengang indflydelsesrige kommentator, tidligere universitetslektor og internationale sekretær i Socialdemokratiet Ralf Pittelkow hurtig til at gentage Bernard Lewis' argumenter i sin egen bog *Efter 11. september. Vesten og islam*.⁵⁹ Selvom lærde afhandlinger, historiske studier og gennemdokumenterede bøger har dokumenteret, at sekularisering som adskillelse mellem politisk magt og religiøs retledning som nævnt traditionelt har været reglen, også i Det Osmanniske Rige, har det haft lille gennemslagskraft i studier og policy uden for de mellemøstlige områdestudier.⁶⁰

Religionens sprog er privat

Udover at konklusionen om den fraværende sekularisering i muslimske lande afvises i dele af Mellemøstforskningen, kan begreberne om sekularisering og modernitet også problematiseres i deres vestlige eller rettere europæiske form. Det er i hvert fald præcis det, Habermas med Böcken-

fördes spørgsmål diskuterer i debatten med Ratzinger.⁶¹ Den kantianske model af det Modernes projekt, som Habermas fortolker den, kan forstås som tre rationaliseringer af tre forhold i menneskets position i verden, nemlig det erkendelsesmæssige, det etisk-moralsk og det sanseligt-æstetiske. Det helt afgørende problem i denne model er, at den fornuftige erkendelse og den menneskelige følelse helt adskilles og henvises til to forskellige riger, nemlig forstandens, der vedrører erkendelsen og det æstetiske, der vedrører det skønne og det sublime.⁶²

Idéhistorikeren Hans-Jørgen Schanz har på pædagogisk oversat Habermas' kantianske model af det Moderne til triaden af (1) menneskets forhold til natur og teknologi baseret på den objektive naturerkendelse rensat for følelsesmæssige forstyrrelser, (2) menneskets forhold til de andre mennesker, altså hvordan mennesker fornuftigt skaber fornuftige samfund, hvilket indebærer undertrykkelse og fortrængning af individuelle begær og følelser til gavn for fællesskabets ve og vel og (3) menneskets forhold til sig selv, hvor følelseslivet udfolder sig æstetisk, eksistentielt og religiøst.⁶³ Det er oplagt, at denne oversættelse af det Modernes projekt ikke yder hverken Kant eller Habermas retfærdighed, men ikke desto mindre kan man med den pege på et problem, der dekonstruerer ideen om modernitet og sekularisering, nemlig at følelse, trosforhold og religion begrænses til menneskets forhold til sig selv, altså at religion i moderniteten kan parkeres som et individuelt anliggende, der ikke bør gribe ind i det erkendelsesmæssige og det samfundsmæssige. Forsøget på i den moderne forfatningsstat på oplysningsfilosofisk grundlag at begrænse den religiøse udfoldelse til menneskets forhold til sig selv, hvor det naturligvis kan søge sammen med trosfæller i en menighed, men stadig uden at gribe ind på samfundets fællesanliggender, altså det politiske, er, så vidt jeg kan se, genuin protestantisk teo-

logi.⁶⁴ Den liberale demokratiske forfatningsstat kan hævde sin verdensanskuelige værdineutralitet for så vidt den gør religion til et *privatanliggende*. Med sin fundering i en specifik protestantisk fortolkning af religionens samfundsmæssige placering har bestræbelsen på at gøre den liberale verdensorden universelt gældende et strejf af protestantisk missionsvirksomhed, hvilket måske er en af flere grunde til, at den møder modstand i ikke-kristne samfund?

Patriotisme og oplysning

Inden jeg vender tilbage til spørgsmålet om den libanesiske stat, er der to problemer med begrebet om sekularisering, som det specifikt er udfoldet i den europæiske modernitet, jeg kort vil berøre. Det første er begrebsimmanent og det andet mere empirisk. Holder man fast i, at den liberale forfatningsstat skal være verdensanskuelig neutral og religion henvist til den private sfære, kan spørgsmålet, som blev rejst af Habermas og Böckenförde, konkretiseres til et spørgsmål om, hvad det er, der binder borgerne sammen og får dem til kollektivt at anerkende staten, forfatningen og det Modernes projekt? Habermas svarer som nævnt med «forfatningspatriotisme», der betyder, at «borgerne ikke kun tilegner sig forfatningsprincipperne i deres abstrakte indhold, men konkret ud fra deres egen nationale histories historiske kontekst».⁶⁵ Hvad får borgerne til at inderliggøre forfatningens principper eller statens forordninger og regler og udvikle en positiv *følelsesbaseret* forpligtelse på dem? Den problemstilling var allerede Montesquieu opmærksom på og definerede i indledningen til sit store værk *Om lovenes ånd* et begreb om «borgerdyd», som han understreger, hverken skal forstås som en moralsk eller en kristen dyd, men som en politisk dyd. Ikke desto mindre er der i borgerdyden hos Montesquieu eksplicit tale om følelse af ikærlighed til statens love, altså patriotisme.⁶⁶ Hvor kommer denne fædrelandsfølelse fra?

Det nærliggende svar er, at den kommer fra de konkrete sammenhænge, borgerne socialiseres i og her har kulturelle vaner, traditioner, riter og faktisk ofte også religion betydning for udvikling af forpligtelse til samfundsfællesskabet. Det er præcis dette, der kommer til udtryk i begrebet om verdensanskuelse, der aldrig blot er resultat af en kognitiv abstrakt intellektuel proces, men i lige så høj grad konkret formet af følelser af *tilhør til et fællesskab*. I sin indledning til debatten med Ratzinger peger Habermas på problemet: «Moralske indsigter og den verdensomspændende overensstemmelse i den moralske forargelse over massive menneskerettighedskrænkelser ville isoleret set kun med nød og næppe være tilstrækkelig til at

©©©

Lugten var uudholdelig,
men politikerne var ude af stand til at
komme frem til nye og holdbare
løsninger.

©©©

integrere borgerne i et politisk forfattet verdenssamfund (hvis et sådant i det hele taget en dag skulle blive en realitet). Blandt statsborgere opstår en, om end nok så abstrakt og retsligt formidlet solidaritet først, når principperne for retfærdighed vinder indpas i det tætte netværk af kulturelle værdiorienteringer». ⁶⁷ Der skal med andre ord være et både forpligtende og solidarisk socialt bånd, et tilhørsforhold til samfundet, der kan være en gruppe eller en menighed. Det sociale bånd er en verdensanskuelse, der derfor har et diskursivt og kognitivt element, der kan have form af en politisk ideologi eller en trosbekendelse, og et følelsesbestemt element af tilhørsforhold til et fællesskab, hvor denne verdensanskuelse deles. ⁶⁸ I den moderne sekulære postwestfalske stat baseret på en i princippet verdensanskuelig neutral forfatning, må det grundlæggende spørgsmål derfor fremdeles være, hvad der får statsborgerne til at

føle et forpligtende og solidarisk tilhørsforhold til den verdensanskuelige neutrale stat? Habermas vil svare med, *at det er det fornuftige argument, altså til syvende og sidst er det den kommunikative handlen i form af den fornuftige diskurs, der tilvejebringer tilhørsforholdet til staten*. Hermed er vi tilbage i Immanuel Kants motto for oplysning: «Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed ... Sapere aude! Hav mod til at betjene dig af din egen forstand! Er altså oplysningens valgsprog». ⁶⁹

Kant var imidlertid i stigende grad opmærksom på, at der skal mere end forstand og fornuftige argumenter til at skabe forpligtende og solidariske fællesskaber, og det er den sene Habermas tilsyneladende også blevet. Ikke desto mindre er det fornuften og den bastante sekularisering, hvor religion som verdensanskuelse er henvist til det private liv, som hos Habermas får det sidste ord: «En liberal politisk kultur kan endda forvente af de sekulariserede borgere, at de deltager i anstrengelserne for at oversætte relevante bidrag fra et religiøst til et offentligt tilgængeligt sprog.» ⁷⁰ Med andre ord skal den oplyste, sekulariserede borger med det fornuftige argument overbevise den religiøse om, at for så vidt den pågældendes religion kan tilbyde relevante bidrag til den borgerlige offentlighed, da skal det religiøse sprog oversættes til fornuftens sprog: Oplysningens apostle skal overbevise den religiøse om, at i forfatningsstaten har det religiøse sprog ingen relevans i sig selv, men må iklæde sig offentlighedens sprog. Det er let at se, at der meget hurtigt her kan opstå en strid om, hvad det relevante bidrag er, ligesom det inden for rammerne af den liberale politiske kultur kan være strid om, hvilken instans, institution eller suveræn, der skal afgøre spørgsmålet om det verdensanskuelige bidrags relevans. Den sekulære stat kommer derved til at lide af det indre paradoks, uanset at Habermas benægter det, at den i sin verdensanskuelige neutralitet har udgrænset den ontologiske præmis for sin egen eksistens nemlig

de sociale bånd, der er funderet i akkurat verdensanskuelse, som i Europa, USA og Mellemøsten faktisk ofte er religiøst forankret. Dermed turde det være klart, at den moderne postwestfalske sekulære stat ingenlunde har løst det prekære forhold mellem politik, stat og religion. Man kan også sige det på den måde, at den privilegerer ideen om den sekulære, liberale forfatningsstat til den verdensanskuelse, der sender alle andre verdensanskuelser ind i privathedens irrationalitet. På den ene side er forfatningspatriotisme resultat af et bevidst valg, en social kontrakt, på den anden side er enhver verdensanskuelse ikke alle udkomme af bevidste valg men tillige socialisation, der lagrer sig i følelseslivet.

Den udeblevne balance

Modsætningen mellem viljesnationens fornufts-kontrakt og socialiseringens følelsesmæssige aflejringer udfolder sig empirisk i den aktuelle europæiske hverdag, hvor religion politisk bliver stadig mere betydningsfuld både i den såkaldte udlændingepolitik, hvor nationalkonservative partier med stor succes på den ene side mobiliserer vælgere ved at peke på islam og muslimer som en trussel mod staterne og på den anden side i den politiske diskurs at understrege kristendommen som det værdimæssige fundament i europæisk kultur.

Mest radikalt er synspunktet blevet formuleret af den ungarske politiker og statsminister Viktor Orbán med hans definition af demokrati som il-liberalt og kristent.⁷² Det er således muligt, at den postwestfalske stat økonomisk og militært har været en verdenshistorisk succes, og at den har stået fadder til udviklingen og formuleringen af menneskerettigheder og liberal orden, men det er samtidig klart, at den ikke har fundet en bæredygtig balance mellem fornuft og religion og dermed mellem politik og religion, hvilket i dag udtrykker sig ved en stadig større konflikt i afvejningen mellem sikkerhedspolitik og overholdelse af folkeret,

internationale konventioner og menneskerettigheder. Måske endnu tydeligere i modsætningen mellem det universelle krav om sekularisering og privilegeringen af kristendom som fundamentet for europæisk national identitet.

De arabiske stater og Libanon har en helt anden historie end de europæiske, som selvfølgelig har formet deres udvikling, herunder afvejningen mellem politik, stat og religion, anderledes. At måle dem på og forsøge at reparere dem med den postwestfalske sekulære stat som norm og ufuldendt europæisk modernitet er derfor såvel teoretisk som empirisk problematisk. For så vidt det fra vestlig side drejer sig om at skubbe dem ind i et udviklingsspor, der skal føre til opfyldelse af denne norm, er chancerne for succes små, ikke mindst fordi, som Habermas fastslår, projektet selv i Europa er et ufuldendt projekt, der synes stadig mere på afveje på grund af indre inkonsistens i normen for den liberale, sekulære stat.

Hermed har jeg vist, at sekulariseringstesen rummer et grundlæggende problem, som er forblevet uløst selv i etablerede liberal-demokratiske stater, og som udtrykker sig ved modsætningen mellem på den ene side et stadig mere radikalt krav om sekularisering af andre religioner end kristendommen, der på den anden side ses som fundamentet for den europæiske nationalstat. Man kan måske argumentere for, at den protestantiske etik med individualiseringen af trosforholdet allerede fra begyndelsen har været sekulariseret, men som antydnet har etableringen af nationalstaterne konstant kæmpet mellem balancen mellem politik og religion og langt fra fundet den: kritikken er hård og kravet om sekularisering stor når religioners private sprog bevæger sig ind på offentlighedens domæne, men med protestantisk kristendom er sagen nu altid allerede en anden, lyder budskabet fra nationalkonservative kristne politikere.⁷³

Modsætningen begrænser sig ikke til Europa,

men gør sig gældende alle steder, hvor formelle og abstrakte principper for magt og politik støder ind i socialiserede samfundsfællesskaber, uanset hvor velmente de abstrakte principper er. I Egypten stod i 2011 100.000 personer på Tahrirpladsen i Cairo og var enige om, at de ville af med Mubaraks diktatur, men hvad der skulle komme i stedet, fortonede sig i uenighed jo mere konkret spørgsmålet blev stillet. For de 100 millioner andre egyptere, der ikke var i Cairo, var der givetvis stor opbakning til kritikken af det siddende styre, men også stor usikkerhed om alternativerne. Man kan formode, men det skal naturligvis bekræftes af undersøgelser, at det var grunden til, at 69 procent stemte på islamiske partier, der repræsenterede sammenhænge, de var socialiserede i og derfor havde en form for tilhørsforhold til og tryk ved.⁷⁴

I Caroline R. Nagels artikel, som jeg henviste til i indledningen, analyserer hun sekterismen i Libanon som en politisk kamp mellem sekulariseringskrav og religion. Hun støtter sig bl.a. til Ussama Makdisis omhyggelige studier i politiseringen af religiøse sekter i Libanonbjerget i 1800-tallet og frem til Libanons selvstændighed og konstaterer: «In this sense, secularism creates and re-creates the problem of religion that it then seeks to solve through various accommodations and strictures. Far from being ensconced in a separate private realm, religion becomes inescapably politicized». Nagel tilføjer: «It is the idealization of a secular, universalistic, liberal public sphere that has framed discussions of sectarianism in Lebanon, as well as anxieties in Western societies about Islamic fundamentalism and Muslim minority groups.»⁷⁵ Som det fremgår er Nagels konklusioner helt i overensstemmelse med min diskussion af sekulariseringstesen.

Jeg vil nu vende tilbage til Libanon og diskutere problemstillingen om forholdet mellem verdensanskuelser og sekularisering i forlængelse af både mine egne og Caroline Nagels konklusioner om

sekulariseringstesen ved at se på de demonstrationer, der reelt startede med den såkaldte affaldskrise i 2015 og foreløbigt kulminerede med demonstrationerne mod de økonomiske stramninger i efteråret 2019 og ind i 2020.⁷⁶

Libanon som konstruktion

Mens de europæiske stater udviklede sig i den tidlige moderne periode, dvs. i forlængelse af renæssancen, trediveårskrigen og udviklingen af statssystemet efter Den Westfalske Fred i 1648 uden indblanding fra eksterne, ikke-europæiske stormagter og internationale organisationer, er de moderne arabiske staters etablering diametralt modsat: De eksisterede ikke før Det Osmanniske Riges opløsning og efterfølgende etablering af det moderne Mellemøsten i forbindelse med fredsslutningen efter første verdenskrig. Samtidig blev Folkeforbundet oprettet, der gjorde det muligt, at de nye stater blev mandatomåder forvaltet af Frankrig og Storbritannien.⁷⁷ Som følge af anden verdenskrig skabtes FN, der har haft stor indflydelse på udviklingen i Mellemøsten både i forbindelse med Palæstinakonflikten (resolutioner, UNRWA etc.), mandater til krige i Irak (1991) og Libyen (2011), sanktioner mod Irak og Iran samt forhandlinger med begge, blot for at nævne nogle eksempler. Dertil kommer, som bemærket af L.C. Brown i 1984 og gentaget af R. Hinnebusch og A. Ehteshami i 1999, at Mellemøsten er den mest stormagtspenetrerede region i verden.⁷⁸ Det er alt sammen med til at forklare, hvorfor grænserne i Mellemøsten er ændret så påfaldende lidt siden konstruktionen af regionen i San Remo 1920 og Lausanne 1923, som tilfældet er – med etablering af Israel i 1948 som markant undtagelse.⁷⁹ Men allerede inden konstruktionen havde de euro-

«Det føltes som om jeg var i helvete i sju timer, og så ble trukket ut», sa dragartisten Andrea til fotografen Myriam Boulos. Både han og leiligheten hans fikk store skader i eksplosjonen.

pæiske stormagter i det 19. århundrede haft stor indflydelse i regionen, hvilket prægede den modernisering, som udfoldede sig. Som allerede nævnt reagerede Det Osmanniske Rigs med sine egne reformer og modernisering, *tanzimat*, på den europæiske indflydelse og det indebar, at provinserne i deres overgang fra det traditionelle til modernisering var underlagt indflydelse fra forskellige sider. Det gjaldt som nævnt også i Libanon, hvor Frankrig allerede i anden halvdel søgte at skabe en politisk magtbalance mellem drusere og kristne i de libanesiske bjerge. Moderniseringen fulgte således flere forskellige spor, men ideen om, at skabe et politisk system grundlagt på balance mellem forskellige trossamfund blev introduceret af Frankrig lang tid før Libanon blev etableret som stat.⁸⁰

Efter første verdenskrig kom Libanon under kontrol af det franske mandat for Libanon og Syrien, og kort efter skabte franskmændene det, der i dag er den libanesiske stat. I 1943 afskaffede en nyvalgt regering det franske mandat, men de allierede styrker fortsatte besættelsen af den nye republik frem til den reelle uafhængighed i 1946.

Ved løsrivelsesforsøget i '43 etablerede Libanon sig som en flerkonfessionel republik baseret på en uskreven aftale, der kaldes Libanons nationalpagt. Ideen bag, at forskellige grupper og valgkredse fik en fastlagt repræsentation i regering og parlament, såkaldt konsociationalisme, var at sikre alle grupper i det særdeles opdelt libanesiske samfund en del af magten og indflydelse på regeringsførelsen for at undgå interne konflikter, som kunne eskalere til borgerkrig. Filosofien var, at man ved at sikre alle 18 offentligt anerkendte trossamfund del i den politiske magt ville lette spændinger mellem grupperne.⁸¹

Modellen kom aldrig til at virke efter hensigten, hvilket konflikter først i 1958 og igen i 1975, der førte til den 15 år lange borgerkrig, klart viser. Udenlandske interventioner og indblanding fra

Syrien, Israel, Iran, USA og Frankrig såvel som tilstedeværelsen af hundredtusindvis af palæstinensiske flygtninge, inklusive ledelsen af Den Palæstinensiske Befrielsesfront (PLO), som var i Beirut 1971-1982, bidrog også til at intensivere konflikterne. Forhandlinger i den saudiarabiske by Taif i 1989 banede vejen for en aftale, der afsluttede borgerkrigen i 1990. Med nogle væsentlige ændringer fortsatte den konsociationelle model med at udgøre grundlaget for det politiske system efter krigen.

Israel, der fastholdt besættelse af Sydlibanon, trak sig ud i 2000, og efter en beslutning af FNs Sikkerhedsråd i 2004 samt store demonstrationer i Beiruts gader efter bombeeksplosionsattentatet på den libanesiske statsminister Rafiq al-Hariri i 2005, trak Syrien sine tropper ud af Libanon. Taif-

Vreden mod politikerne blev
forstærket, da forholdene omkring
den store eksplosion i Beirut havn
blev afsløret.

aftalen krævede, at alle militser skulle afvæbnes, men Hizbollah blev undtaget med henvisning til, at deres milits forsvarede Libanon mod Israel.⁸²

Konsekvensen af den krise, der efterfulgte attentatet på Rafiq al-Hariri i 2005, var dannelsen af to blokke i libanesiske politik opkaldt efter dagene for to store demonstrationer. Den første er 8. marts-alliancen, bestående af Hizbollah, Amal og Den Frie Patriotiske Bevægelse, en maronitisk, kristen gruppe som ledes af Michel Aoun, præsident fra 2016. Den anden er 14. marts-alliancen, ledet af sunnimuslimen Saad al-Hariri, søn af den myrdede statsminister, leder af Fremtidsbevægelsen og støttet af de (kristne) libanesiske styrker (LF) og drusernes Progressive Socialistiske Parti. På begge fløje er der flere mindre partier.⁸³

Spændinger mellem især sunnimuslimer, an-

ført af Saad al-Hariri, og Hizbollah kulminerede i en direkte konfrontation i 2008, som blev løst af en aftale i Doha i Qatar.⁸⁴ Siden da var det tydeligt, at ingen af blokkene havde styrken til totalt at kunne dominere den anden, og en form for national konsensus om sikkerhed udviklede sig. Prioriteten for den magtdelende elite, heriblandt mange tidligere krigsherrer fra borgerkrigen, var at bevare deres egen magt og adgang til statens midler, hvilket har ført til kløften mellem staten, styret af eliten, og samfundet. Da den økonomiske krise for alvor blev mærkbar, efter at Saudi-Arabien og de andre arabiske Golfstater stoppede pengestrømmen og turistrejserne til Libanon, voksede mistilliden til regimet markant i befolkningen.

Demonstrationer mod regimet

Denne mistillid blev meget tydelig under Libanons affaldskrise i sommeren 2015. Da autoriteterne ikke kunne nå til enighed om en ny lossepladskontrakt, der skulle erstatte en, der var udløbet, hobede affaldet sig op i Beiruts gader.⁸⁵ Lugten var uudholdelig, men politikerne var ude af stand til at komme frem til nye og holdbare løsninger. Under sloganet «You Stink» begyndte unge mennesker at organisere demonstrationer, der samlede titusindvis af mennesker fra hele Libanon i det centrale Beirut. På deres dagsorden var en ikke-sekterisk protest mod ineffektivitet og korruption på regeringsniveau, og den politiske elite reagerede ved at samles, skabe kludetæppe-løsninger på affaldsproblemet, uden egentligt at løse det, bekæmpe demonstrationerne og intimidere ungdomsbevægelsen ved at anklage dem for sektarianisme og for tilmed at være infiltrerede af jihadistter. Krisen endte uden nogen holdbar løsning på affaldsproblemet, med en smadret ungdomsbevægelse og med et bycentrum, der var fuldstændigt forladt på grund af en indskrænkelse af adgang, som var blevet indført i et forsøg på at undgå nye demonstrationer. Eliten overlevede,

men problemerne fortsatte. Det system, Mansour og Khatib beskrev som den horisontale linje, hvor de sekterisk baserede eliter går sammen om at afværge en sikkerhedstrussel mod deres magt demonstrerede sin effektivitet.

You Stink-bevægelsens succes med at mobilisere bred støtte inspirerede imidlertid andre civilsamfundsaktivister til at danne en liste under navnet Beirut Madinati (Beirut, Min By), der stillede op til kommunalvalget i Beirut i maj i 2016.⁸⁶ De samledes igen om en ikke-sekterisk dagsorden imod korruption og en dagsorden, der insisterede på bæredygtige, grønne løsninger på byens infrastrukturelle problemer, herunder affaldsproblemet. Historien gentog sig selv: Listen hentede stærk støtte blandt det libanesiske folk, men statsminister Saad al-Hariri, hvis parti kontrollerede bystyret i Beirut, greb ind, bakket op af den øvrige politiske elite, og sikrede gennem legale og, ifølge kilder i civilsamfundet, illegale metoder, en sejr til sit parti.⁸⁷ Endnu en gang overlevede de etablerede partier og deres ledere fra eliten udfordringen fra en civilsamfundsbaseret opposition, mens der i bund og grund ikke blev gjort noget for at løse de mange problemer i hovedstaden.

Oktoberrevolutionen, der tabte pusten

I maj 2018 blev der afholdt parlamentsvalg efter, at det var blevet udskudt fire år. To år havde Libanon været uden præsident og da han omsider tiltrådte, skulle de politiske ledere forhandle en ny valglov på plads. Hizbollah gik frem og kunne helt kontrollere parlamentet sammen med partiet Amal. Grundlæggende ændrede det ikke noget ved den politiske situation, som den havde udviklet sig siden 2008: På alle områder undtagen det sikkerhedspolitiske kunne partierne ikke blive enige om de nødvendige reformer, og landet styrede direkte mod økonomisk kollaps.

Da Saad al-Hariris regering og det libanesiske parlament i oktober 2019 besluttede at lægge skat

på en række varer, herunder chatbeskeder på WhatsApp, gik demonstranter igen i gaderne. I medierne talte man om WhatsApp-oprøret, men aktivisterne selv kaldte efterhånden forløbet for oktoberrevolutionen.⁸⁸ Demonstrationerne udviklede sig hurtigt og fik bred opbakning. De politiske ledere opfordrede til at stoppe dem, mens myndighederne begyndte at bruge tåregas, og det kom til sammenstød mellem demonstranter og politi. Moddemonstranter, bl.a. sympatisører for Amal og Hizbollah, blandede sig og anstiftede vold og kampe, men demonstrationerne fortsatte og bredte sig.⁸⁹ Saad al-Hariri trak sig i november 2019 og blev erstattet af Hassan Diab, som videreførte regeringen, men demonstrationerne fortsatte med udgangspunkt i Martyrpladsen i det centrale Beirut, hvor også parlamentet er placeret. I slutningen af marts 2020 blev pladsen ryddet med henvisning til at begrænse smitte fra Corona-pandemien, og selvom demonstrationerne blev stadig mindre, fortsatte de, mens utilfredsheden stadig ulmede.

Vreden mod politikerne blev forstærket, da forholdene omkring den store eksplosion i Beirut havn blev afsløret. Ganske vist var det kun en lille del af omstændighederne, for ingen blev stillet til ansvar og præcist, hvordan det kæmpelager af kunstgødning, som efter en brand forårsagede kæmpeeksplosionen, var havnet under sløse sikkerhedsforhold i en lagerbygning på havnen og havde været der i årevis, forblev uklart. Derimod var det hinsides enhver tvivl, at sløseriet og den manglende sikkerhed skyldtes det elitære system, og det forstærkede naturligvis vreden mod og kritikken af det politiske system. Demonstranter samlede sig på Martyrpladsen og krævede regeringens afgang, og i det hele taget et stop for det sektariske politiske system. Da Frankrigs præsident Emmanuel Macron to dage senere 6. august kom til Beirut og besøgte ødelæggelserne i byens gader, blev han mødt af demonstranter, der råbte,

at han ikke måtte sende midler til nødhjælp til politikerne og regeringen, for så havnede de i deres baglommer i stedet for at gå til ofrene. Der var sågar en petition, som fik mere end 50.000 underskrifter, der opfordrede til, at Frankrig genindførte Mandatstyret, hvilket Macron selvfølgelig afviste.⁹⁰ Han insisterede derimod på, at der skulle en ny overgangsregering til, som skulle berede vejen for politiske og økonomiske reformer. Libanons ambassadør i Berlin blev hjemkaldt og skulle stå i spidsen for projektet, men han smed tøjlerne allerede efter en måned. Macron var vred, men måtte sande, at libanesiske politik ikke vedtages på den franske ambassade i Beirut. I december 2020 var det så Saad al-Hariri, der igen-igen blev udpeget som statsminister, men allerede tre uger senere opgav han, og Hassan Diab kom tilbage som leder af et forretningsministerium. Sådan fortsatte det i 2020 og ind i 2021, Saad al-Hariri igen blev udpeget og igen trak han sig.⁹¹

Flertallet af libaneserne var trætte af det sektariske system, men også utrygge ved, hvad der måtte erstatte det, og den utryghed blev forstærket af, at Libanon styrede direkte mod total økonomisk kollaps: Over halvdelen af libaneserne levede allerede i fattigdom, brændstoflagre blev tømt, og elforsyningen var i risiko for helt at forsvinde. Situationen blev klart forværret af de Caesar-sanktioner, USA havde indført i juni 2020 med henblik på at straffe dem, der tjente penge på at støtte Bashar al-Assads regime.⁹² Den noble hensigt satte den officielle handel mellem Syrien og Libanon helt i stå, og understøttede udviklingen af illegal hamstring og smugleri. Caesar-sanktionerne sigtede mod at svække Hizbollah, der i forvejen var under pres på grund af bankskandalerne og omstændighederne omkring eksplosionen. Men både Hizbollah, system og sikkerhedsstaten forblev på plads samtidig med, at demonstrationerne mistede opbakning og dem, der kunne, rejste ud af landet.⁹³ Faktisk lykkedes det endog Hizbollah at genvinde

noget af den tabte legitimitet ved under den voldsomme økonomiske krise at uddele rationeringskort til de fattige, der så kunne købe ind med 40 procent rabat i nyoprettede Hizbollahdrevne supermarkeder, som også kunne forhandle nogle af de varer, der ellers var blevet en stor mangel.⁹⁴ Dette viser om noget, hvordan dynamikken i Mansour og Khatibs vertikale linje fungerer: Først vrede og oprør over magtsløseri og korrupsion, dernæst tryghed ved at være i shiafællesskabet og blive støttet socialt.

Konklusion

At de sociale bånd i den vertikale forbindelse mellem statens eliter og deres sociale baser kan være stærke, synes således at forklare, hvorfor oktoberrevolutionen tabte momentum. For selvom demonstrationerne omtales som revolution, blev det ikke en revolution; folk begyndte at blive hjemme mens andre i stigende grad rejste ud af landet. Skønt Libanon i 2021 reelt er økonomisk bankerot og den politiske ledelse paralyseret, når det kommer til at rette op på elendigheden og varetage en ansvarlig politisk ledelse af landet, ligner situationen den, der fulgte de store folkelige demonstrationer i 2015, 2016, 2019-2020 nemlig stor utilfredshed, men ingen samlet folkelig enighed om forandring endsige revolution. Den uafhængige libanesiske tænketank Lebanese Center for Policy Studies indledte i efteråret 2020 en undersøgelse af, hvorfor Oktoberrevolutionen ganske hurtigt mistede opbakning.⁹⁵ Den var led i en serie af undersøgelser, der alle undersøgte demonstrationernes forløb ved at stille de samme spørgsmål til en række forskere og aktivister. Den anden undersøgelse spørger om, hvorfor demonstrationerne efter en måned og før udbrud af covid-19 epidemi blev forladt af så høje antal, som tilfældet var. Det er klart, at der var mange forskellige faktorer, der spillede ind, som myndighedernes brug af vold og intimidering, volden igangsæt af regi-

mets bøller, det faktum at mange desillusionerede oppositionsfolk allerede var i gang med at rejse ud af Libanon samt andre grunde. Svarene, mest eksplicit svaret fra lektoren ved det Amerikanske Universitet i Beirut, Rania Masri, peger dog også på, at skønt vreden mod regimet var stor og bredt funderet, var folk utrygge ved at forlade de sociale fællesskaber, der trods alt gav dem en vis social sikkerhed.⁹⁶ I mangel på et klart politisk alternativ, der konkret kunne tilbyde et alternativt socialt fællesskab, valgte mange at forlade demonstrationerne: man kunne være enige om kritikken af sekterismen, korrupsionen, magtfordrejningen, den politiske impotens i forhold til at gennemføre nødvendige reformer, men uden et konkret socialt funderet alternativ, blev frygten for at miste de sociale bånd, man har og som i Libanon er forankret i trossamfund, større end troen på, at revolutionen kunne føre til noget bedre.

Diskussionen af sekulariseringstesen konkluderer både i forhold til de anfægtelser, der kommer til syne i debatten mellem Habermas og Ratzinger, og de pointer Caroline R. Nagel præsenterer, at den sekulære stat kommer i splid med sig selv om et etisk grundlag i en verdensanskuelse. Dette lader sig næppe afhjælpe af en forfatningspatriotisme fremkommet gennem fornuftsbaseret kommunikativ handlen i en viljesnation, om end det er en smuk tanke. Med andre ord leder en rigid sekularisering til en politisering af religion, som bringer i pluralismens kendsgerning i vanskeligheder med risiko for, at sekterske konflikter udfoldes. Artiklens inddragelse af undersøgelse af forløbene af de store demonstrationer i Libanon fra 2015 og frem bekræfter dels Caroline R. Nagels pointe om, at sekularisering som en eksklusiv strategi for at gennemføre et mere transparent og retfærdigt politisk system skaber konflikt, dels at den producerer frygt for at tabe de sociale tilhørsforhold, trossamfundene trods alt tilbyder, uden at der er sikkerhed for alternative sociale sammenhænge

baseret på verdensanskuelse, de eksisterende tros-samfund kan føle sig hjemme i. Endelig bekræfter artiklen Mansour og Khatibs tese om, at det post-Weberske statsbegreb, når det eksklusivt anvendes i analyse af mellemøstlige stater (*in casu* Libanon), rummer stor risiko for, at andre og vigtigere magtdynamikker overses. Det er den større opmærksomhed på disse andre magtdynamikker, der forklarer, hvorfor Libanon forbliver en stat imod alle odds, altså den libanesiske stats overraskende modstandsdygtighed. Artiklen supplerer Mansour og Khatibs pointer gennem en analyse af sekulariseringstesen, der kan konkretisere, hvordan det isociale kit i vertikale strukturer i forbindelse mellem verdensanskuelse og socialisation fungerer ved at skabe stærke sociale sammenhænge i konfessionssamfund. Libanon, men formentlig mange andre af de mellemøstlige stater, står derfor over for en kæmpe udfordring i at udvikle en balance mellem fornuft og religion, mellem liberal-demokratiske formelle magtprincipper, der samtidig kan omfatte forskellige verdensanskuelser som de kommer til udtryk i de forskellige konfessionssamfund i Mellemøsten i dag. Hverken rigid sekularisering eller viljesbestemt forfatningspatriotisme synes at udgøre de rette svar på udfordringen, hverken i Libanon, Mellemøsten eller for den sags skyld i Vesten.

• f •

- 1 Googler man «Lebanon as a failed state» får man 68.700.000 henvisninger
- 2 The Middle East Institute: «Special Briefing: Lebanon one year on from the October Uprising», October 22, 2020, mei.edu/blog/special-briefing-lebanon-one-year-october-uprising
- 3 Se f.eks. Louise Riis Andersen: Voldelige konflikter, ustabilitet og skrøbelighed frem mod 2035. Analyse-papir til arbejdsgruppen om dansk sikkerhedspolitik. DIIS Working Paper 2021:07 (pure.diis.dk/ws/files/4383322/Voldelige-konflikter-ustabilitet-og-skrøbelighed-frem-mod-2035-DIIS-WP-2021-07.pdf)
- 4 Barry Buzan & Ole Wæver: *Regions and Powers: The*

Structure of International Security (Cambridge: Cambridge U.P. 2003): 45

- 5 Ibid.: 21ff og Georg Sørensen: *Rethinking the New World Order* (London: Palgrave MacMillan 2016): 32ff
- 6 Max Weber: »Politik som levevej« i *Udvalgte skrifter. Bind 1* (København: Hans Reitzels Forlag 2003): 215ff; «Sociologiske grundbegreber», *Udvalgte skrifter. Bind 2*, (København: Hans Reitzels Forlag 2003): 237f
- 7 Det gælder også for en del af kapitlerne i den i øvrigt meget oplysende bog: Raymond Hinnebusch & Jasmine K. Gani (eds.) *The Routledge Handbook to the Middle East and North Africa State and States System* (London: Routledge 2010)
- 8 Michael C. Hudson: *Arab Politics. The Search for Legitimacy* (New Haven: Yale U.). 1977) og Fred Halliday: *Islam and The Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East* (London: I. B. Tauris 1995)
- 9 *Postcolonial Studies* er et stort felt, men en af profilerne både som eksponent for postkoloniale studies og som kritik af området er Gayatri Chakravorty Spivak: *In Other Worlds; Essays in Cultural Politics* (London: Methuen 1987)
- 10 F.eks. Fouad Ajami: *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967* (Cambridge: Cambridge U.P. 1992)
- 11 Louise Riis Andersen op.cit.
- 12 Edward W. Said: *Orientalism* (New York: Vintage Books 1978)
- 13 Renard Mansour & Lina Khatib: *Where is the 'state' in Iraq and Lebanon. Power relations and social control*. Chatham House, Middle East and North Africa Programme, Lonson, april 2021
- 14 Ibid.
- 15 Lars Erslev Andersen: «Like a Bumblebee. Politics, Society, and Security in Lebanon», IEMed Yearbook 2018, Barcelona: IEMed – European Institute of the Mediterranean 2018
- 16 Susan C. Stokes: «Politival Clientelism», Robert E. Goodin (ed.): *The Oxford Handbook of Political Science* (Oxford University Press 2021)
- 17 Min inspiration til en teori om verdensanskuelse henter jeg hos den tyske filosof Karl Jaspers: *Psychologie der Weltanschauungen* (Berlin: Verlag von Julius Springer). En anden diskussion af begrebet, der sætter det i relation til globale studier er Mona Kanval Sheikh: «Worldview Analysis», i Mark Juergensmeyer, Saskia Sassen, Manfred B. Steger (eds): *The Oxford Handbook of Global Studies* (Oxford: Oxford University Press 2019)
- 18 Werner Conze; Hans-Wolfgang Strätz; Hermann Zabel: «Säkularisation, Säkularisierung», i: Otto Brünner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Red.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen*

- Sprache in Deutschland*, (Stuttgart: Klett-Cotta Verlag 1984), Bd. 5, 792-829
- 19 Både under det arabiske forår i Cairo og under demonstrationer i Libanon formuleredes alternativer til det eksisterende som en sekulær, demokratisk retsstat men uden konkretisering eller egentlig politisk vision. Det fremgår tydeligvis af de løbende udtalelser fra aktivister i nyhedsmedier og i de mange webinarer som blev organiseret efter eksplosion i Beirut havn i august 2020. Under mine feltstudier i Libanon 2016, 2017 og 2018 havde jeg mulighed for at interviewe aktivister, herunder ledere både fra You Stink-bevægelsen og fra Beirut Madinati og fik her bekræftet, at der var mange visioner når det gjaldt f.eks. miljø og infrastruktur mens de forblev ganske abstrakte, når man spurgte ind til forestillinger om et nyt politisk system.
 - 20 Caroline R. Nagel: «The “problem” of religion in the secular state: sectarianism and state formation in Lebanon», i Sami Moisi (ed.): *Handbook of Changing Geographies of the State. New Spaces of Geography* (London: Edward Elgar Publishing 2020)
 - 21 Nagel op.cit.
 - 22 Jürgen Habermas & Joseph Ratzinger: *Fornuft og religion. Sekulariseringens dialektik*. Indledning ved Florian Schuller og efterord ved Jan Lindhardt (Forlaget Hovedland: 2006)
 - 23 Begreberne sektariske konflikter og sektarisme bruges i flæng. Lektor Morten Valbjørn bidrager med systematik til debatten her: Morten Valbjørn: «What’s so Sectarian about Sectarian Politics? Identity Politics and Authoritarianism in a New Middle East», *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol. 19, No.1, 2019
 - 24 Formuleringen «forestillede fællesskaber» henviser naturligvis til Benedikt Anderson: *Imagined Societies. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso 2010 [1983]). Se også for inddragelse af Anderson, Nagel op.cit.
 - 25 Amnesty International: «Lebanon: Authorities must lift immunity for officials summoned by Beirut Blast Investigator», 14 juli 2021, [amnesty.org/en/latest/news/2021/07/lebanon-authorities-must-lift-immunity-for-officials-summoned-by-beirut-blast-investigator](https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/07/lebanon-authorities-must-lift-immunity-for-officials-summoned-by-beirut-blast-investigator)
 - 26 Lars Erslev Andersen: «Arrested Development: Migration, Security and Dilemmas of Consociational Democracy, International Relations and Diplomacy, October 2017, Vol. 5, No. 10: 594-606, davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/5a1bbcb216c45.pdf; M. Felsch & M. Wählich (red.): *Lebanon and the Arab Uprisings. In the eye of the hurricane* (London: Routledge 2016); Seidman, S.: *The politics of cosmopolitan Beirut: From stranger to the other*. Theory, Culture & Society, 29(2), 3-36.
 - 27 Kareem Chehayeb: «Lebanon electricity crisis: ‘Disaster in the making’», al-Jazeera, 11 June 2021 [aljazeera.com/news/2021/6/11/lebanon-electricity-crisis-disaster-in-the-making](https://www.aljazeera.com/news/2021/6/11/lebanon-electricity-crisis-disaster-in-the-making)
 - 28 Maha Yahya: «Lebanon: Not Expecting Gulf Aid to Come Back», Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center, 9 June 2020, [aljazeera.com/news/2021/6/11/lebanon-electricity-crisis-disaster-in-the-making](https://www.aljazeera.com/news/2021/6/11/lebanon-electricity-crisis-disaster-in-the-making)
 - 29 Det følgende baserer sig på feltstudier og data i forbindelse med udarbejdelsen af Lars Erslev Andersen: «The Neglected. Palestinian Refugees in Lebanon and the Syrian Refugee Crisis». DIIS Report 2016:12
 - 30 Baseret på interviews med diplomater i Beirut, der ønsker anonymitet; Karim Merhej: «Breaking the curse of corruption in Lebanon». Research Paper, Chatham House, London, 29 June 2021 [chathamhouse.org/2021/06/breaking-curser-corruption-lebanon](https://www.chathamhouse.org/2021/06/breaking-curser-corruption-lebanon)
 - 31 Lars Erslev Andersen: «No Future for the Palestinians in Lebanon: Power Sharing, Political Stagnancy and Securitization of (Palestinian) Migration» i Mogens Chrom Jacobsen, Emnet Berhanu Gebre, Drago Zuparic-Iljic (eds.): *Cosmopolitanism, Migration, and Universal Human Rights* (Cham: Springer Nature 2020)
 - 32 Mohammad Bazzi: «The Corrupt Political Class That Broke Lebanon. A Decaying Sectarian System Kindled Beirut’s Port Blast», *Foreign Affairs*, August 2020
 - 33 Maha Yahya: Lebanon op.cit.
 - 34 Edmund Blair: «Explainer: Lebanon’s financial melt-down and how it happened», Reuters, september 17, 2020
 - 35 Jad Chaaban: «I’ve got the power: Mapping connections between Lebanon’s banking sector and the ruling class», Economic Research Forum, Working Paper 1059, October 2016
 - 36 Rania Abouzaïd: «After the Blast», *The Atlantic*, April 2021 [theatlantic.com/magazine/archive/2021/04/beirut-lebanon-explosion/618074](https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2021/04/beirut-lebanon-explosion/618074)
 - 37 Timour Azhari: «US Caesar Act could bleed Lebanon for years to come», al-Jazeera, 19 June, 2020 [aljazeera.com/economy/2020/6/19/us-caesar-act-could-bleed-lebanon-for-years-to-come](https://www.aljazeera.com/economy/2020/6/19/us-caesar-act-could-bleed-lebanon-for-years-to-come)
 - 38 Abby Sewell & Kareem Chehayeb: «Beirut blast survivors struggle to rebuild», *The New Humanitarian*, 9 December 2020 [thenewhumanitarian.org/news-feature/2020/12/9/beirut-explosion-insufficient-aid-rebuild](https://www.thenewhumanitarian.org/news-feature/2020/12/9/beirut-explosion-insufficient-aid-rebuild)
 - 39 Informationer baseret på webinarer organiseret kort efter eksplosion af Carnegie Middle East Center i Beirut og Middle East Institute i Washington, DC.
 - 40 Al-Jazeera: «Lebanon protests: Five things you need to know», 19 October 2019 [aljazeera.com/economy/2019/10/19/lebanon-protests-five-things-you-need-to-know](https://www.aljazeera.com/economy/2019/10/19/lebanon-protests-five-things-you-need-to-know)
 - 41 Lars Erslev Andersen: «Is Lebanon the next battlefield?», i Mona Kanwal Sheikh: *Expanding Jihad* (Copenhagen: DIIS 2017), diis.dk/node/20969

- 42 Kareem Chehayeb: «Lebanese above all: The politics of scapegoating Syrian refugees», *The New Arab*, 17 June 2019, english.alaraby.co.uk/opinion/scapegoating-syrian-refugees-lebanon
- 43 Lars Erslev Andersen: «Fighting Islamic State. Learning from History. Security beyond the state», R.A. Boserup, W. Hazbun, K. Makdisi, H. Malmvig: *New Conflict Dynamics. Between Regional Autonomy and Intervention in the Middle East and North Africa* (Copenhagen / Beirut: DIIS / AUB 2017)
- 44 Lars Erslev Andersen: «Is Lebanon the next battlefield», op.cit.
- 45 «Lebanon's Politics: The Sunni Community and Hariri's Future Current», Middle East Report No. 96, 26 May, 2010, International Crisis Group (ICG), d2o71andvipowj.cloudfront.net/96-lebanon-s-politics-the-sunni-community-and-hariri-s-future-current.pdf
- 46 Omfattende diskussion af begreberne om den mellemøstlige stat og statssystem findes i Ray Hinnebusch & Jasmine K. Gani (eds.): *The Routledge Handbook to the North African State and State System* (Abingdon, Oxon 2020)
- 47 Ussama Makdisi: *The Culture of Sectarianism. Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press 2000)
- 48 Caroline R. Nagel op.cit.
- 49 Sami Zubaida: *Ret og magt i den islamiske verden* (København: Forlaget Vandkunsten 2006); Saba Mahmood: *Religious Difference in a Secular Age. A Minority Report* (Princeton: Princeton U.P. 2015)
- 50 Jakob Skovgaard-Petersen: «Egyptens Muslimske Broderskab i bevægelse», *Udenrigs*, Bind 62, Nr. 3, 2007: 61-75, file:///C:/Users/lean/OneDrive%20-%20DIIS/Skrivebord/119504-Artikeltæst-247974-1-10-20200321%20(1).pdf
- 51 «Cutting the Gordian Knot of Lebanon's Power-Sharing System», webinar 8 September 2020, Malcolm H. Kerr Carnegie Middle East Center, Beirut, carnegie-mec.org/2020/09/08/cutting-gordian-knot-of-lebanon-s-power-sharing-system-event-7408
- 52 Jürgen Habermas: «Det Moderne – et ufuldendt projekt», Jørn Erslev Andersen, Hans-Jørgen Schanz, Per Stounbjerg (eds.): *Det Moderne – en bøn om Jürgen Habermas* (Århus: Modtryk 1983); Jürgen Habermas: *Teorien om den kommunikative handle* (Ålborg: Ålborg Universitetsforlag 1996)
- 53 Martin Jay: «Habermas and Postmodernism». *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, vol. 42, no. 2, 2019
- 54 Peter Seeberg & Mikkel Thorup (eds.): *Demokratiets krise og de nye autokratier* (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2020)
- 55 Debatten mellem Habermas og Ratzinger findes i Jürgen Habermas & Joseph Ratzinger: *Fornuft og religion. Sekulariseringens dialektik*. Indledning ved Florian Schuller og efterord ved Jan Lindhardt (Forlaget Hovedland: 2006): 18
- 56 Se tale af Viktor Orbán i Rumænien juli 2018, «En ny vision for EU», oversat og optrykt i Udenrigs, maj 2019, udgivet af Det Udenrigspolitiske Selskab; den mest profilerede nykristne danske politiker, der vil gøre kristendom til et politisk program (i tråd med Orbán), er Morten Messerschmidt, der i 2021 udgav bogen *Den kristne arv* (København: Eksistensen 2021)
- 57 Jürgen Habermas: «Staatsbürgerschaft und nationale Identität» i Habermas: *Faktizität und Geltung*. (Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1992). Se også Jan-Werner Müller: «Verfassungspatriotismus. Eine systemische Verteidigung», *Vorgänge*, Heft 3, 2010, 111 ff.
- 58 Bernard Lewis: *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East* (Oxford: Oxford University Press 2002)
- 59 Ralf Pittelkow: *Efter 11. september: Vesten og islam* (København: Lindhardt og Ringhof 2002)
- 60 Sami Zubaida: *Ret og magt i den islamiske verden* (København: Vandkunsten 2006). Den danske islamforsker, professor Jakob Skovgaard-Petersen har mange steder tilbagelagt Bernard Lewis' tese, f.eks. i «Oplysningstid og islam i den arabiske verden», *Religion*, vol. 2017, nr. 4
- 61 Jan-Werner Müller opsummerer debatten i artiklen «Verfassungspatriotismus», op.cit.
- 62 Tolkningen af Kants tre kritikker, der beskæftiger sig med tre forskellige områder i menneskets tilværelse, er omstridt. Jeg ville sige, at adskillelsen af fornuft og følelse udgjorde en stor anføgtelse for Kant og at hele den sidste del af forfatterskabet inklusive den tredje kritik, *Kritik af dømmekraften*, er et forsøg på at samle det, der i de to første kritikker var blevet adskilt, nemlig fornuft og følelse.
- 63 Hans-Jørgen Schanz: *Europeisk idehistorie. Historie. Samfund. Eksistens* (København: Høst & Søn 2006): 148ff
- 64 Martin Luther var et barn af renæssancens humanistiske tanker om at gøre det menneskelige individ til verdens centrum og i forlængelse heraf gøre Guds- og trosforholdet til en sag for hin enkelte i et forhold, der forholder sig til sig selv, som Søren Kierkegaards pseudonym Anti-Climacus udtrykker det i *Sygdommen til Døden*.
- 65 Habermas op.cit.: 27f
- 66 Charles Louis de Secondat de Montesquieu: *Om lovenes ånd*. Oversat af Merete Klenow With (København: Gads Forlag 1998): Bind 1, s. XLIIIf
- 67 Habermas op.cit.: 27f

- 68 Min inspiration til en teori om verdensanskuelse henter jeg hos den tyske filosof Karl Jaspers: *Psychologie der Weltanschauungen* (Berlin: Verlag von Julius Springer). En anden diskussion af begrebet, der sætter det i relation til globale studier er Mona Kanval Sheikh: «Worldview Analysis» i Mark Juergensmeyer, Saskia Sassen, Manfred B. Steger (eds): *The Oxford Handbook of Global Studies* (Oxford: Oxford University Press 2019)
- 69 Immanuel Kant: «Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?», *Immanuel Kant: Oplysning, historie, fremskridt. Historiefilosofiske skrifter* udgivet af Morten Haugaard Jeppesen (Århus. Slagmarks Skyttegravsserie 1996): 71
- 70 Habermas op.cit.:42
- 71 Således udtalte historikeren Uffe Østergaard, at «Muslimer må blive lutheranere» i et interview i Jyllands-Posten: «Historiker: Vi bliver nødt til at stille nye krav til mennesker, som indvandrer til vores land. Det danske samfunds styrke er, at samfundet er homogent. Det skal vi i højere grad værne om, og derfor skal vi turde kræve, at indvandrere assimilerer sig, mener professor emeritus Uffe Østergaard.» Interview med Morten Vestergaard i Jyllands-Posten 12.9. 2017, jyllands-posten.dk/premium/indblik/Indland/ECE9863546/historiker-vi-bliver-noedt-til-at-stille-nye-krav-til-mennesker-som-indvandrer-til-vores-land
- 72 Viktor Orbán: «En ny vision for EU?» op.cit.
- 73 Uffe Østergaard op.cit.
- 74 Valgresultat ifølge African Democracy Encyclopedia Project, eisa.org/wep/egy2012results1.htm
- 75 Caroline R. Nagel op.cit: begge citater s. 142
- 76 For overblikkets skyld indleder jeg med et kort rids over konstruktionen af Libanon, der for kendere af landet er ganske almen viden, hvorfor jeg tillader mig at anvende nogle korte formuleringer fra min bog, der udkom august 2021: Lars Erslev Andersen: *Oprør og alliancer. Mellemøsten efter det arabiske forår* (København: Lindhardt og Ringhof 2021)
- 77 D.K. Fieldhouse: *Western Imperialism in the Middle East 1914–1958* (Oxford: Oxford University Press 2006)
- 78 A. Ehteshami & R. Hinnebusch: *Syria and Iran. Middle Powers in a penetrated regional system* (London: Routledge 1999).
- 79 Hinnebusch og Gani op.cit
- 80 Michael C. Hudson: *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon* (New York: Random House 1968); Ussama Makdisi op.cit.
- 81 A. Lijphart, A.: «Consociational democracy». *World Politics*, 1969, 21(2): 207–225; Tamirace Fakhoury: «Lebanon's consociational politics in the post-2011 Middle East» i M. Felsch, & M. Wählich (Eds.), *Lebanon and the Arab uprisings: In the eye of the hurricane* (London: Routledge 2016): 21–31; Erslev Andersen: «Arrested Development» op.cit.
- 82 Joseph Bahout: «Armed groups and sovereignty. Domestic and regional agendas for war and peace in Lebanon». *Accord*, Issue 24, July 2012, rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/accord24—ArmedGroupsSovereignty.pdf
- 83 Erslev Andersen: «Arrested Development» op.cit.
- 84 ICG, Middle East Report op.cit.
- 85 Maha Yahya: «The summer of our discontent: Sects and citizens in Lebanon and Iraq». 2017, carnegie-mec.org/2017/06/30/summer-of-our-discontent-sects-and-citizens-in-lebanon-and-iraq-pub-71396
- 86 Beirut Madinati se Civil Society Knowledge Centre, civilsociety-centre.org/party/beirut-madinati
- 87 Personlige interviews med repræsentanter for Beirut Madinati i Beirut i maj 2016
- 88 Middle East Institute: Special Briefing op.cit.
- 89 «Breaking the Barriers: One year after the demonstrations in Lebanon», ACLED, acleddata.com/2020/10/27/breaking-the-barriers-one-year-of-demonstrations-in-lebanon
- 90 «The Petition For A 'French Mandate' In Lebanon: 60,000 Signatures And More Questions», humanrightspulse.com/mastercontentblog/the-petition-for-a-french-mandate-in-lebanon-60000-signatures-and-more-questions
- 91 Efter at Saad al-Hariri atter engang opgav at kunne danne regering og trak sig 15. juli 2021 er der fremdeles kun forretningsministerium i Libanon, hvilket det har været siden Saad al-Hariri under demonstrationer i 2019 trak sig. Se f.eks. al-Jazeera aljazeera.com/news/2021/7/15/lebanon-pm-designate-saad-hariri-resigns-as-crisis-escalates
- 92 Timour Azhari op.cit.
- 93 Lebanon Center for Policy Studies (LCPS): «Why did the October 17 Revolution Witness a Regression in Numbers? October 31, 2020 lcpss-lebanon.org/agendaArticle.php?id=199
- 94 Hanan Hamdan: «Lebanese parties distribute food baskets as economy continues to sink», al-Monitor, 10 May 2021 al-monitor.com/originals/2021/05/lebanese-parties-distribute-food-baskets-economy-continues-sink
- 95 LCPS op.cit.
- 96 Ibid.